

BYFORS SÅG.

När Enblom vistades i Luleå vid midsommartiden 1857, ansökte han inte endast om häradssyn för Degerfors såg. Han plitade ner två ansökningar till - och i båda fallen gällde det vattenverk vid Järån.

Den första sågen vid Annedal, och som ju också hade fått namnet Annedals såg, var nu strax tio år gammal och dess kapacitet räckte inte för det sågtimmer som bruket tog ut varje år.

Redan 1855 hade Enblom gjort ett avtal med bönderna i Bispgården, Carl Jakobsson, Jonas Forsgren och Bothilda Ersdotter. I det avtalet hade han köpt avverkningsrätten på halva av det s.k. Bispgårdslandet under trettio år för den furstliga summan av 13.000 riksdaler. Var det mycket pengar, så fanns där nog mycket skog också. Det nämns i handlingen ingenting om vilka virkesdimensioner Enblom fick ta på Bispgårdslandet (beläget norr om Järsjön) ~ varför man får förmoda att det gällde all den skog han kunde få avsättning för. I förbigående sagt så ligger just Bispgårdslandet ypperligt till för nerflottning av virket i Rosmyrbäcken och Järsjön f.v.b. i Järån till Annedal. I kontraktet skrivs också att han förbehåller sig rätten till att dämna och begagna vattendrag.

Med det har tillskottet av skog blev Annedals gamla såg för liten, och nu ansöker Enblom att "uti det vattenfall som Gersån bildar närmast ofvanför Annedal anlägga ett finbladigt sågverk med fyra ramar, samt att vid Åssjön anlägga hålldamm".

Den nya sågen skulle alltså uppföras vid den plats där Byns och Bispgårdens bönder hade haft sin gamla vattensåg. I och med att dessa bönder kunde använda Annedals såg för sitt husbehovs och saluvirke, så hade deras gamla grovbladiga sågkvarn fått förfalla. Nu skulle här byggas en stor finbladig såg med hög kapacitet. Platsen för sågen kallades också för "Sågbacken".

En finbladig såg med fyra ramar var en brädfabrik för Fors socken, vars like man fick söka bland de stora vattensågarna i Sillre och Indal. Häradssyn hölls i sept. samma år och 1858 fick Enblom sitt tillstånd av Kungl. Befallningshavande att bygga denna såg som fick namnet Byfors såg.

År 1859 sägs att det är under byggnad.

Enblom gjorde också en pakt med bonden Jonas Hjelm i Byn varur man kan läsa bl.a.:

"Sedan KB hafwer tillåtit Häradshöfdingen Walfrid Enblom, att så väl wid Annedal i Fors socken, som ock wid Byns gamla sågläge anlägga Sågwerk, så har Annedals ägare med Jonas Hjelm såsom ägare till hemmanet Nr 5 om 1 1/2 tunnlands skatt i Byn öfwerenskommit om nedannämnde ägobyte, hwarigenom de beviljade Sågwerken erhålla en del af det erforderliga utrymmet och beqwämlighet vinnes å ömse sidor." Enblom får "Hela det till mitt hemman...i Byn hörande skifte som ligger emellan Gersån och Indals Elfwen...".

Och där, där ligger alltså vad vi idag kallar Annedal! Nu kunde Flodin börja planera för ett utökat byggande av personalbostäder m.m. D.v.s. den expansion som nu väntade med Byfors såg.

Och inte nog med det - en kvarn.

BYFORS KVARN.

Jodå, det skulle bli en kvarn också!

Den tredje och sista ansökningen som Enblom undertecknade i Luleå 1857 var att syn måtte hållas, för nu ville han ha tillstånd att bygga en tullmjölkvarn med fyra par stenar. Den skulle stå vid forsen, mitt emot den blivande Byfors såg i Järån, på mark under hemmanet Byn nr 4.

Den mest vanliga vattenkvarnen hade under lång tid varit skvaltkvarnen eller "skvaltän". Det var en enkel och resurssnål kvarntyp som man t.ex. kan se på Gammelgården i Fors

På en lodrätt placerad axel satt längst ner ett skovelhjul nersänkt i det strömmande vattnet. Uppe i axelns övre ände fanns en rund kvarnsten, löparstenen, som låg an mot en undre fast sten. När vattnet släpptes på mot skovelhjulet roterade axeln och vred löparstenen runt. Både skovelhjulet och löparstenen var alltså horisontellt monterade. I många åar, ja i bäckar, stod dessa små timrade kvarnhus, och det var inte ovanligt i trakter med goda vattendrag att var bonde i byn hade sin egen skvaltkvarn för husbehovsmalning. Den var småfolkets kvarn genom sin enkla konstruktion, och även vid avlägsna gårdar i skogen (t.ex. Backbergs i Österåsen) hade nybyggaren sin kvarn i bäcken.

Men den som kom att benämnas Byfors kvarn skulle bli avsevärt större och givetvis mer kostnadskrävande. Det blev en hjulkvarn, och med det menas att vattenhjulet var lodrätt stående som i Annedals sågar och manufakturverk, medan löparstenarna likt de i skvaltän roterade horisontellt. Det fanns en utväxling, ett kughjul, mellan hjulaxel och axel till stenarna. Konstruktionen medgav drift av flera löparstenar i rad, i Byfors fall fyra stycken, från samma vattenhjulaxel. En mera komplicerad konstruktion alltså, och vanligen uppfördes hjulkvarnar med flera stenar av speciella kvarnbyggare.

Kvarnhuset var byggt i två våningar med utväxlingsmaskineriet i den nedre, medan malningen mellan den rörliga och den fasta stenen skedde i övervåningen.

Men vad menades med tullmjölkvarn?

I en sådan fick traktens bönder sin spannmål mald mot att kvarnägaren fick tull, d.v.s. en del av det utvunna mjölet som vederlag för utfört arbete.

På Annedals marker odlades korn och råg och det skulle malas för de anställdas behov, men de stora kvantiteterna säd som maldes skulle komma från bönder i Fors. Och för driften av kvarnen skulle anställas en särskild mjölnare.

Jaha, nu skulle Annedal bli en förhållandevis stor anläggning med tre sågar, manufakturverk och kvarn. Man skulle kunna misstänka att platschefen Johan Flodin myste. Han skulle få flera anställda att leda - större ansvar.

Men år 1859 sålde Valfrid Enblom sitt Annedal med allt vad där fanns.

Vad i friden hade hänt?

OROLIGHETER,

Om den reella orsaken till varför Enblom sålde Annedal kan man bara spekulera. Det kanske fanns flera orsaker. Jag har inte haft tillgång till någon bokföring från den aktuella tiden, därför har jag inte heller något grepp om den ekonomiska situation Annedal befann sig i. Men med tanke på de stora investeringarna som gjorts - och som skulle komma - så nog verkar det ha funnits både framtidstro och kapital 1857 när Byfors såg och kvarn planerades.

Hade något oväntat hänt som rubbat Valfrid Enbloms håg att fullfölja sitt engagemang i Fors? Eller var det så att han erbjöds så mycket pengar att han inte kunde säga nej? Ja' vad vet man så här 130 år efteråt,

Det finns dock en serie händelser som stämmer väl tidsmässigt, och som kan ha gjort Enblom tveksam till ett fortsatt företagande vid Annedal.

Det som utlöste bråket var Johan Flodins nit och iver att förbättra vattentillgången till såg och smedja, och därvid råkade han trampa jordnära och rättvisekrävande bönder i Fors ordentligt på tårna

Ytterst handlade den uppkomna situationen om gammal kontra ny tid eller om man så vill: motsättningar mellan åldrig bondenäring och frammbrytande skogs industri.

År 1857, d v.s. samma år som man anhöll om syn för Degerfors och Byfors såg och kvarn infördes en inteckning i Ragunda häradsrätt, datumet var den 26 aug.

Det var Enblom och bonden i Byn Petter (Per) Hansson som hade gjort en överenskommelse som innebar:

att Enblom skulle få "anlägga och begagna damm med slussöppning uti den s.k. Öingsån så att vattnet i denna å fördränker Byvalls krokens slått, samt kan ledas och framrinna åt Gersjön och Annedal under de tider av året då Enblom det åstundar".

Som ersättning för ingreppet skulle Hansson årligen få "50 lispund, gott och välbärgat hö av Annedals hemman".

Vad låg då i praktiken bakom de här ordvändningarna? Låt oss ta en titt på det område som saken gäller.

Vi har sjön Ödingen (Öingen på gamla kartor, i den finns mycket riktigt många öar), den avvattnas genom Ödingsån till Fångsjön. Ån har stundtals en vindlande sträckning och höjdskillnaden från Ödingen till slutstationen Fångsjön är c: a 80 m. Även vid den ån fanns sedan 1840-talet en vattendriven såg, Ödingssågen.

På ett ställe c: a 2 km från gränsen till Ångermanland gör ån flera tvära kast. En av nittiograderskurvorna heter än idag Byvallskroken. Namnet kan ha uppstått genom att en torpare Byvall i Byn här hade nyttjanderätt till en myrslätt. De här otaliga myrslåtterna ute i skogarna hade ännu på 1850-talet och framåt en stor betydelse för boskapsskötseln, kanske speciellt för fattiga torpare med små hemägor.

Men även självägande bönder satte stort pris på de här fodertäkterna som gav ett värdefullt tillskott till vinterfödandet av kreaturen, trots att de genom sin avsides belägenhet från hemgården var nog så arbetskrävande.

I sin outtröttliga strävan att förkovra Annedal hade säkerligen Johan Flodin - som nu nått titeln förvaltare - vandrat runt Järsjön i allt vidare cirklar för att utröna om det fanns möjligheter till att utöka vattenmängden i sjön, och då hade tankarna riktats mot Ödingsån. Avståndet mellan Byvallskroken och Järsjön är c. 3 km fågelvägen, och det skulle bli kostsamt att gräva en överledningskanal hela den sträckan, men med Flodins vana och skarpa blick för "dit det lutar så rinner det", fann han snart att om man effektivt utnyttjade terrängens egna möjligheter behövde han "endast" gräva uppskattningsvis sisådär 600 m av den sträckan.

Sagt och gjort.

Vid Byvallskroken byggde han en damm som vid behov stoppade Ödingsåns vidare framfart. Från dammen grävdes en avledningskanal, och vips kunde ån få ny sträckning.

Antalet mannar som i fuktiga gryningsdimmor över myrlandskapet grävde sig ner i marken måste ha varit betydande. Kanalen blev inte spikrak utan den ormade sig igenom området, Ibland när terrängen så medgav behövdes ingen grävning - vattnet sökte själv sin väg - stundtals grävde man 2 - 2, 5 m djupt och så utmynnade kanalen vid tillrinningsområdet för Svansmyrbäcken som via nuv. Pumpjärn letar sig in till Järsjön,

Och så en dag var underverket klart. Flodin hade nu skaffat sig makt över Ödingsån. Endera fick den forsa fram i sin gamla, invanda fåra till Fångsjön, eller med hjälp av enkla handgrepp vid Byvallskrokens damm' så fick han den att rinna till en helt annan sjö!

Om det nu var torparen Jonas Byvall i Byn som fick sin slått "fördränkt", så fick han också i fortsättningen alltid behålla sina gamla torprättigheter vid varje försäljning av Annedal som vidtogs .

Så hade då Flodin skaffat Annedals vattenverk mera energi,

Men hur annorlunda är det inte idag! Om en industri i Fors nu behöver mera energi till sina maskiner, så tar man förmodligen kontakt med en elfirma och/eller den lokale eldistributören (Ånge Elverk), så fixar dom på någon dag vad som- behöver åtgärdas . Men i mitten av 1800-talet gällde en helt annan tingens ordning, Med spadar, otympliga skottkärror och andra enkla handredskap grävde och schaktade man fram energin - det strömmande vattnet - meter för meter.

Kanalen finns kvar än idag (**se karta sid.29**) men är naturligtvis igenväxt och igenfallen. Trots det så är den ett lämpligt utflykts mål en semesterdag, och det borde kunna bli en givande dag även för skolklasser vid ett besök. Den är ett utmärkt exempel på vad våra förfäder kunde åstadkomma med vilja, fantasi och enkla hjälpmedel.

Hur länge överledningen användes vet jag inte, men en ny inteckning i rätten gjordes på 1860-talet för nästa 10-års period. Om det sen berodde på att man bara ville bevaka sin rätt, eller om man gjorde det för kanalens fortsatta användning är inte känt. Det sägs i handlingarna uttryckligen att överledningen tillkom för att ge sågen och smedjan mera vatten, men det lär också ha hänt att man försökt flotta virke i den. Det gav inte önskat resultat, då virket gav sig ut på drift och hamnade på torra land på en myr, där man sedan fick hämta det med hästar.

Efter att ha spelat ut sin roll som vattenväg, så fick den under tiden för första världskriget en ny roll. Då användes den som vinterväg när man körde fram träkol med häst och släde från kolmilorna i trakten till Fångsjöbackens järnvägsstation. Man kan säga att det fortfarande var en form av energi som transporterades i kanalen.

Men Johan Flodin hade tagit en stor risk när han åstadkom överledningen. Han hade utmanat såväl prästen i socknen och bönder i Byn och Bispgården.

Till bilden hör att allmogen sedan länge pratat om en sänkning eller ett helt torrläggande av Järsjön. Det skulle innebära en ymnig gräsväxt på sjöns forna botten och därmed givetvis vara till gagn för boskapskötseln. De tankarna framfördes i skrift redan 1818.

När nu överledningen var ett faktum skulle Järsjöns vattennivå stiga. Den var ju nu ett regleringsmagasin när Flodin byggt en damm vid Järåns utlopp ur sjön. Det var precis tvärtemot böndernas intentioner, för steg vattnets nivå - då kom deras många slättermarker runt sjön till skada!

Nu spred sig en motståndsrörelse bland en del av bönderna. De som dragit ekonomisk fördel genom diverse avtal med Enblom avhöll sig i görligaste mån från bråk, men å andra sidan skapade denna oeniga front säkert splittring och oro bland bönderna.

Man anar stormiga möten i bygdens gårdar, och till slut gick man från ord till handling. En pepprad skrivelse avfattades och vid pennan satt sockenpredikanten Johan Steinwall Den daterades den 27 nov. 1857 och ställdes till Konungens Resp. Befallningshafvande i Östersund.

Skrivelsen är för lång för att citeras i sin helhet men den utmynnade i krav på att en undersökning måtte göras om Järsjön gick att helt tappas på sitt vatten, och att man i fall det var utförbart skulle få statsbidrag till utgrävningen

Man anklagar Annedals sågverks ägare för lidna skador på slättermark efter Järån och vid Järsjön "af den timmerflottning, som derstädes nu några år bedrifvits "

Man säger vidare om skadorna "hwilka nu hota med ännu större förödelse, sedan samma Sågverks förvaltare, Johan Flodin, utan föregående syn eller dertill i laga ordning vunnit rättighet, företagit sig att genom fördämningar inleda ett till Ångermanland.

hittills utflytande vattendrag, den s.k. Öingsån, uti Gersjön och den derifrån flytande Gerån, i uppgifvet ändamål att dermed föröka sågverkets vattentillgång, sedan denna icke syntes tillräckligt kunna åstadkommas genom en på lika godtyckligt och olagligt sätt uppförd dammbyggnad nedanför Gersjöns utlopp, hvarigenom Bispgårdens och Prestbordets ofvanberörde slätterslägenheter blifvit till den grad skadade, att icke ens tredjedelen mot tillförne, nu af dem kan erhållas" o.s.v.

Steinwall skriver om "denna för orten så föga gäneliga anläggning (sågen vid Annedal). Samt "när omsider efter många års besinningslös skogsförödelse, hwartill sådana verk och inrättningar icke minst bidragit..."

Det var ord och inga visor som Steinwall formulerade, men det ligger åtskilligt med ironi bakom, när man vet att Steinwalls far var sågverksägare i Skellefteå.....

Som av en händelse skänkte Valfrid Enblom - förmodligen på anmodan av Flodin - en ljuskrona tillverkad vid Annedal till Fors kyrka, där den ännu hänger i sakristian.

Böndernas plan var inte dålig, det måste medges. Om de med bidrag av allmänna medel kunde få till stånd en urtappning av Järsjön, då skulle Flodins eländiga överledning stoppas och flottningen från Annedals skogar på Bispgårdslandet genom Rosmyrbäcken till Järsjön skulle försvåras mycket.

I augusti 1858 kom en lantmätare Schüssler till Fors för att göra den begärda undersökningen om Järsjöns urtappning var praktiskt genomförbar och inte minst ekonomiskt försvarbar.

Valfrid Enblom kom inte till synen, han vistades på sin egendom Hillersjö, men däremot skickade han en skrivelse. Den citeras i sin helhet:

Ödmjukt anförande

I fråga om utgrävning af Gersjön får jag ödmjukeligen anföra följande: Nedanför Gersjön vid Annedal har jag tvänne privilegierade verk för wattenkraft, det ena ett finbladigt sågwerk med två ramar, samt det andra ett spik - & manufakturverk.

Begge dessa verk drifvas af Gersjöns vatten. Om denna sjö utgräfwes, så kommer watten både om vårarna och vid nederbörd att framrusa, utan att först behöfva fylla Gersjöns icke obetydliga vatten bassin. Derigenom kan så mycket vatten på en gång störta fram att både verk och damm kan förstöras, eller skadas. Widare är det tydligt och klart, att så länge Gersjön bibehålles, utgör den en vatten reservoir som (oläsl.) och fördelar wattnets framrinnande. Borttages nu denna vattenreservoir eller förhåll i watten, så framrinner watten hastigare och det skall alltid derigenom inträffa att sågverket kommer att gå kortare tid af året, än om Gersjön bibehålles.

Manufaktur- & spikverket har nu så pass stor wattentillgång att det hela året om kan hållas i gång, men om Gersjön utgräfwes, kommer beståndet att inträffa, det manufaktur- och spikverket afstadnar i vattenbrist, både på sommaren och under vintern. Enär utgräfning af Gersjön icke kan tillåtas med mindre än att all skada ersättes, så får jag härmed begära full ersättning för ofvannämnda skador och olägenheter för Annedals sågverk samt manufaktur och smidesverk måtte på sätt författningarna föreskrifva bestämmas innan någon utgräfwning af Gersjön beviljas. Huruvida utgräfwning af Gersjön verkeligen är lämpligt tilltror jag mig ej att bedöma, men om densamma kommer till stånd, så anhåller jag att uti den få deltaga för mitt i Byn ägande hemman.

Valfrid Enblom

Lantmätaren Schüssler skriver i ett särskilt betänkande:

"De stränder som omgifver Gerdjön äro af naturen gynnade med en ovanlig växtlighet, hwarföre och befolkningen uti Byns och Bispgårdens byar, uti flera år, ämnadt företaga en sänkning af sagde sjö, men att man ansett kostnaden skulle bli för stor".

Lantmätaren fortsätter:

"..... har jag funnit, att, de, åsyftade landvinningarna kunna ernås genom Gärdsjöns sänkning till 6 fot under lägsta vattenytan. och utgör den delen af sjöns botten som medelst sagde sänkning blifwer växtlig och fruktbärande 2.380 kvadratrefvar". (1 rev =29,69 m 1 kvadratrev =c:a 882 m²). I hektar mätt skulle vinsten bli drygt 200 har

I en uppgjord kalkyl visar Schüssler att totalkostnaden för sjöns sänkning dessa 6 fot (1, 8 m), tillsammans med grävningar och rensningar av Järån skulle komma att dra en kostnad av 25.500 riksd. Det var förstås mycket pengar, men statsbidrag förmodades kunna utgå. Varje ny kvadratrev ängsmark skulle då kosta 10 riksd. och 7 öre, en summa som Schüssler ansåg vara rimlig för

Schüssler han tillstyrkte på det livligaste Järsjöns sänkning. Om Annedals behov av vatten till flottning, såg och smedja säger han helt kortfattat att "sagde inrätningars erforderliga watten massor utgörs hufvudsakligast af det watten som.... infaller utur Ås-ån ut i Gerån, och e j heller anledning förefinnes att något allmänt nyttigt ändamål deraf skulle kunna förhindras, såsom att flottled som nu är inrättad, skulle obrukbar göras".

Han har också synpunkter på Enbloms "ödmjuka anförande":

De t är endast att anses som passivt "alldenstund att Annedals ägare förbehållit sig rätten att i sjösänkningen få delta som hemmansägare i Byn". Slutligen klämmer lantmätaren i med "att således genom denna sjösänkning, inga händelser kunna inträffa warigenom annans rätt kan anses försämras".

För att bättre åskådliggöra vad som tarvades för att sänka sjön gjorde Schüssler även en karta över det berörda området. Det framgår av den att Järån genom grävningar skulle få en ny och kortare sträckning. För arbetenas utförande ingick i planerna att vattnet i sjön skulle stoppas upp vid utflödet genom att en kistdamm c: a 300 m lång skulle byggas. Kostnaderna bara för den beräknades till 6.868 riksdaler.

Blev då Järsjön sänkt?

Frågar man i dag gammalt folk så ruskar de på huvudet, man vet ingenting, och det är ju fullt naturligt eftersom så många år gått sedan det här var aktuellt. Jämför man Järsjöns utsträckning på kartor av idag med gamla dito, så nog verkar det som om den har samma storlek nu som då. Men a andra sidan finns det flera indicier som tyder på att Schüsslers förslag helt eller delvis genomfördes. Det troliga är då att sänkningen endast varade under någon kortare tid, för skogsindustrins framväxt gick inte att hejda, det fick nog bönderna erfara när de blev erbjudna stora pengar för sin skog. Samma bönder som nu mer såg till sin modernäring.

De uträtningar av Järåns många krumbukter på sin färd invid och inte långt från Järsjön som lantmätaren ritade in på sin karta - de ha bevisligen gjorts. En annan sak är också att vid järnvägens framdragande längs Järsjöns strand så fick delägarna i "Järsjöns uppgrundnings jord" ersättning härför på 1880-talet.

Slutligen kan man peka på ett annat indicium.

Från Rosmyrbäcken till Järån har någon gång under tidernas lopp gjorts en vatten/flottled, c: a 1,7 km lång, Genom denna har vatten kunnat ledas från den förstnämnda bäcken direkt till Järån utan att först behöva passera Järsjön. Enligt en lite dunkel tradition har leden bestått av trärännor och både naturliga och grävda diken. Delar av trärännor finns än idag kvar fast övervuxna med mossa. Om den här vattenleden har tillkommit i samband med Järsjöns ev. sänkning, så har vatten och timmer kunnat gå direkt till Järån från Järsjölandet utan att beröras av ev. sänkningar av Järsjön! I dag består den av ett långt torrlägnings dike grävd av maskiner.

Men om tidpunkten för den ursprungliga ledens tillkoms har jag inte fått någon vetskap, varför alla reservationer får göras.

JÄRÄN

DELBILD 1

DELBILD 2

ÖVERSIKTSKARTA

